

DOI:10.26104/NNTIK.2022.77.52.025

Алимбеков А.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК МАКАЛДАРЫНДА ЖАШ МУУНДАРДЫ СЕРГЕК
ЖАШООГО ЖАНА ЭМГЕККЕ ДАЯРДОО ИДЕЯЛАРЫ

Алимбеков А.

ИДЕИ ПОДГОТОВКИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ К ЗДОРОВОМУ ОБРАЗУ
ЖИЗНИ И ТРУДУ В КЫРГЫЗСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦАХ

A. Alimbekov

IDEAS OF PREPARING YOUNGER GENERATION FOR A HEALTHY LIFESTYLE
AND WORK IN KYRGYZ AND TURKISH PROVERBS

УДК: 372:851

Макалдар миңдеген жылдар элдин көп кырдуу турмушунун бардык тарабына байланыштуу ой корутундуларын салт, билим катары калыпка салып муундан муунга өтүү трансмиссиясынын таасирдүү каражаты болгон. Дүйнөгө, турмушка карата болгон элдик көз караштар, коомдук, социалдык мамиле, байланыштар жана карама-каршылыктар, тарыхый, этнографиялык жагдайлар - мындан башка да толгон-токой мазмун, темалар макал, лакаптарда таасын көркөм ыкмада чагылдырылат. Ошондуктан макалдар жана элдик педагогика бирдей даражадагы түгөйлөш түшүнүктөр катары кабылданат. Макалдардагы олуттуу педагогикалык идеялардын негизги багытын жаш муундарды сергек жашоого, үй-бүлөлүк турмушка жана эмгекке даярдоо идеялары түзөт. Азыркы этнопедагогикалык адабияттар фонунда түрдүү элдердин макалдарынын мисалында балдарды ден соолугун чыңдоо, эмгекке турмушка даярдоо тажрыйбаларын чагылдырган эмектер арбын. Сунушталган макаланын максаты кыргыз жана түрк макалдарынын мисалында алардын жаш муундарды сергек жашоого жана эмгекке даярдоо тажрыйбаларын салыштырып талдоо.

Негизги сөздөр: элдик педагогика, кыргыз макалдары, түрк макалдары, сергек жашоо, эмгек.

На протяжении тысячелетий пословицы были действенным средством передачи представлений из поколения в поколение касающихся всех сторон многогранной жизни народа, формируя их как традиции и знания. Взгляды людей на мир и жизнь, общественные и социальные установки, связи и противоречия, исторические и этнографические ситуации - кроме того, богатое содержание и темы выражаются в пословицах и прозвищах художественным способом. Поэтому пословицы и народная педагогика воспринимаются как парные понятия одинаковой степени. Основным направлением педагогических идей в пословицах является идея подготовки подрастающих поколений к здоровой жизни, семейной жизни и труду. В современной этнопедагогической литературе существует множество трудов, отражающих на примерах пословиц опыты разных народов в сфере укрепления здоровья детей и подготовки их к труду и жизни. Цель предлагаемой статьи - сравнительный анализ опыт подготовки молодых поколений к здоровой жизни и труду на примере кыргызских и турецких пословиц.

Ключевые слова: народная педагогика, кыргызские пословицы, турецкие пословицы, здоровый образ жизни, труд.

For millennia, proverbs have been an effective means of transmitting ideas from generation to generation of all aspects of the

multifaceted life of the people, forming them as traditions and knowledge. People's views on the world and life, social and scientific attitudes, connections and contradictions, historical and ethnographic situations that exclude - deeper content and themes that you formulate in proverbs and nicknames in an artistic way. Therefore, proverbs and folk pedagogy are perceived as paired concepts of an unfair degree. The main focus of pedagogical ideas in proverbs is to prepare the younger generations for a healthy life, family life and work. In modern ethnopedagogical literature, there are obviously many works that reflect the experiences of different peoples in the field of children's health and preparing them for work and life using examples of proverbs. The purpose of the proposed article is a comparative analysis of the experience of young generations of healthy life and work based on the benefits of Kyrgyz and Turkish proverbs.

Key words: folk pedagogy, Kyrgyz proverbs, Turkish proverbs, healthy lifestyle, family life, work.

Киришүү. Макалдарда өткөн муундардын турмуштук тажрыйбалардын негизинде келип чыккан, такталган кыскача, кескин, ачык түрдөгү корутунду, жыйынтыктар берилет.

Г.Н. Волков макалдардын жалпы жети касиетин бөлүп көрсөткөн: «Макалдар, биринчиден, эч кандай шекти жаратпаган абстракттуу логикалык даяр формула; экинчиден, так жана анык корутунду бекитилген образдуу поэтикалык миниатюра; үчүнчүдөн, адептик таалимди камтыган түз сызыктуу нускама; төртүнчүдөн, ирония аркылуу билдирилген кыйыр насаат; бешинчиден, турмуштук акыл кеңеш жана каалоо тилектер; алтынчыдан, белгилүү жүрүм турум нормаларын колдоо же айыптоо, жазалоо сыяктуу сын көз караштар; жетинчиден, адам сапатына берилген мүнөздөмөлөр болуп эсептелет [4, 166-б.].

Түрк элдеринин макалдарындагы жалпы педагогикалык баалуулуктарды үйрөнүү багытындагы орток мурастардын эң олуттуусу Махмуд Кашгаринин (Барскони) «Дивану лигати турк» сөздүгү. Кыргыз макалдарынын тарбиялык таанымдык аспекти А.Абдулатов [2], А.Алимбеков [3], А.Э. Измайлов [5], Ж. Койчуманов [6], С. Рысбаевдин [8] изилдөөлөрүндө каралган. Түркиялык изилдөөчүлөр В.Ташделен [13], И. Курт [11], Б. Özkan [12], С.Буруттардын [9], эмгектеринде түрк макалдарындагы салттуу

баалуулуктарга тарбиялоонун көп кырдуу мазмуну талдоого алынган. Ал эми түрк элдеринин макалдарындагы жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр маселеси боюнча азыр жалгыз эле Б.Ж. Абдубалиеванын «Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары)» – аттуу филология илим тармагына таандык эмгеги бар [1]. Бул макалада кыргыз-түрк макалдары педагогикалык аспектте талдоого алынат. Талдоонун негизги мазмунун жаш муундарды сергек жашоого, үй-бүлөлүк турмушка жана эмгекке даярдоо идеялары түзөт.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Изилдөө салыштырма этнопедагогиканын методологиялык принциптеринин алкагында жүзөгө ашты. Биздин изилдөөбүздүн негизги булактары катары Махмуд Кашгаринин «*Дивану лугати т-түрк*» эмгеги Ө.Чобаноглу (2004) тарабынан жарыяланган түрк элдеринин макалдары жана Ж.Төлөев (1985) тарабынан жарыяланган кыргыз макал лакаптары жыйнактары колдонулду. Изилдөөдө сапаттык изилдөө моделине тиешелүү документтерди талдоо методдору, мазмунду талдоо колдонулган.

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо. Кыргыз жана түрк элдери бул дүйнөнүн бардык баалуулуктарынын башаты «ден-соолук», таттууларынын таттуусу «жан», турмуштун негизи «амандык», «тирүүлүк» деп эсептешкен. «Жамандыкты – амандык жеңет» - дешип бар болуунун өзүн бакыт катары санашкан. Тынымсыз согуштар менен коштолгон көчмөн турмушта балдардын бөөдө кырсыктан тышкары алты саны аман өсүп жетилиши ата-энелердин эң башкы бактысы болгон.

кыр. *Биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык – жүз соолук.*

түр. *Başın sağlığı, dünyanın varlığı (башың аман болсо, дүйнө да бар болот)*

Кыргыздарда жашоонун өзү, тирүүлүк, амандык түшүнүктөрү ден соолуктун негизги көрсөткүчү катары кабылданган. Улуулар колго суу куйган же бир ишине кичи пейилдик менен кол кабыш кылган балдарга «Өмүрүң узун болсун!», «Өмүрлүү бол!», «Көп жаша!», «Менин жашыма жет!» - деп алкоо, баталарын беришкен.

Адамдар арасында өз ара барчылык, ден-соолук амандык тилөөгө байланыштуу сөз айкаштары Түркия түрктөрүн сүйлөө этикасында да кенири өнүккөн. Мисалы Gözünüz aydin! – сөзмө сөз мааниси «Көздөрүңүз кубансын!»; Allah dört gözünden ayırmaz! – Алла балаңызды төрт көздөн айырбасын!» (ата энесинин көзү алдында татыктуу тарбия алып чоңойсун деген мааниде); Güle güle oturun! – Өмүргө кубанып жашаңыз!

Кыргыздарда ата-энелер балага жаңы кийим кийгизгенде да «баланын көйнөгү чирик, өмүрү тирик

болсун», «кийимин күзгө жетсин, өзүң күзгө жет», «кийгениң морт болсун, жаның бек болсун» - деп жалгыз тилегени перзентинин ден-соолугу болгон. Кыргыз жана түрк макалдарында бул төмөндөгүчө берилет:

кыр. *Тирилигиң - зор дөөлөт.*

түр. *Önce can, sonra canan.*

Кыргыздар адамдын ден соолугунун начарлашынын негизги себебин денедеги ысык жана суук деп аталган карама-каршы эки башталманын тең салмактуулугунун бузулушу менен байланыштырышкан. Ошондуктан бейтап адамдардын тамырын кармаган табып, оорунун себебин аныктап, «суугу ашып» кеткен болсо, ысык таптуу, ал эми «ысыгы ашып» кеткен болсо, суук таптуу тамак берип дарылоо жолун сунуш кылган. Оорукчан адамдын абалына жараша «сууктап» же «ысыктап» дарылоонун мөөнөтү, режими да табыптын өзү тарабынан аныкталган. Бул тажрыйбанын тамыры көчмөнчүлүк жашоо образы менен кош айтышканына канча замандар өтсө да Түркия түрктөрүнүн азыркы маданиятында да учурайт. Алсак, Түркия түрктөрүнүн «Жан да оору да ооздон кирет» - деген макалы ден-соолук үчүн тамактануу маданияты чечүүчү факторлордун бири экендигин таасын айкындап турат. Жалпы адамзаттык тажрыйбага кайрылсак, инсандардын денесин ысыкчан жана суукчан деп экиге бөлүштүрүү, ошондой эле тамак-аш өрнөктөрүн жогоруда айтылган түрлөргө ажыратуу, ошого карата тамактануу рационун жана режимин түзүү түрк-монгол элдеринин тамак-аш маданиятынын көөнө катмарларына таандык көрүнүш экендигин да белгилей кетүүгө тийишпиз.

кыр. *Тамак болбой, дымак болбойт. /Ат - адамдын канаты, аш - адамдын кубаты.*

түр. *Can boğazdan gelir (жан тамак ичин сакталат).*

Ал эми тамактын тандалып желүүсү, тагыраак айтканда зыян тамакка азгырылуунун да өз кесепеттери болоору макалдарда да таамай белгиленет:

кыр. *Кызыл гана кекиртект, кайран жерге секир-тет.*

түр. *Hayvanı yardan düşüren bir tutam ottur/ Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur/ Çiğ yiyeğin karnı ağrır.*

Ден соолукка кам көрбөсө адамдын ооруга чалдыгып, оор абалда калышы маалым. Бул тууралуу кыргыз элинин «Дартты жөн койсо жайылат, дарыласаң айыгат», «Дат күчөсө, дан алдырбайт, дарт күчөсө, дем алдырбайт», «Доону төлөбөгөн төлөйт, ооруну кенебеген өлөт» деген макалдары бар.

кыр. *Дат темирди жейт, дарт өмүрдү жейт.*

түр. *Demir nemden, insan gamdan çürür. / Ağacı kurt, insanı dert öldürür*

Түркия түркчөсүндө ооруган адамга ‘Geçmiş

olsun', 'Allah şifa versin' деп оорудан эртерээк кутулуу, сакаюусун тилек кылышат.

Эмгек жана эмгекке тарбиялоо темасы кыргыз жана түрк элдеринин макалдарындагы борбордук темалардын катарында турат. Макалдарда, учкул сөздөрдө чагылдырылган эмгектенүү жөнүндөгү чакырыктар, адамдардын турмушундагы өнүгүп-өсүүлөр эмгектенүүдөн башталары жана бул идеялардын маани-маңызы тарбиялануучулардын аң-сезимине жеткирилет:

кыр. *Иштетебеген иштетебейт.*

түр. *Çalışan kişi aç kalmaz.*

кыр. *Береке байлык эмгекте*

түр. *İş insanın kalayı.*

кыр. *Эмгек кылсаң, өнмөк бар.*

түр. *Emek olmadan yemek olmaz*

кыр. *Эксең эгин, ичерсиң тегин*

түр. *Tarlada izi olmayanın harmanda yüzü olmaz.*

кыр. *Арекет кылса берекет болот.*

түр. *Nerede hareket, orada bereket.*

кыр. *Инсан итмесе таштан суу, балчыктан гүл чыгарат.*

түр. *Bakarsan bağ bakmazsan dağ olur./ Çalışırsan hakır hakır, aşın pişer fakır fakır.*

Эл ар дайым чаалыкпай эмгектенген, эмгеги менен үй-бүлө курган жана материалдык баалуулуктарды жараткан адамдарды сыйлап келген. Буга түрк элдеринин балдардын эмгекке жана эмгекчил адамдарга карата суктануу жана сыйлуу мамилесин жаратууда кеңири колдонушкан макалдары далил боло алат:

кыр. *Жигиттин түсүн айтпайт, ишин айтат.*

түр. *Adamın iyisi iş başında belli olur.*

Жер иштетүүгө байланыштуу эмгектенүүгө тийиштүү чаалыкпастыкка жана аракетчилдикке үндөгөн элдик макалдар азыркы күнгө чейин өзүнүн таасирдүүлүгүн жогото элек.

кыр. *Жер айдоо чүкө ойноо эмес.*

түр. *Tarlayı koçan zaptetmez, saban zapteder.*

кыр. *Түйшүгү болбой түшүмү болбойт.*

түр. *Zahmet olmadan rahmet olmaz / Tarlada izi olmayanın harmanında yuzu olmaz.*

Эл жалкоолук, жатып ичерлик, жан бактылык сыяктуу мындай тескери жосундарды катуу сынга алып, балдарды андай адамдардын таасиринен алыс болууга үндөгөн өтө курч макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү жаратышкан. Балдар аларды угуп, ушул жан бактылык, ак капталдыктык, алма быш оозума түш сыяктуу сапаттарга карата негативдүү көз карашы

өнүккөн. Андай сапаттар төмөнкүдөй макалдарда ар тараптуу ашкереленген:

кыр. *Жалкоо чоо үстүндөгү чөнтү ором;*

түр. *Lafla peynir gemisi yürüm.*

кыр. *Жалкоого ишлтоо көп.*

түр. *Tembele kapını ort demisler, yel eser orter demis.*

Элдик педагогикадагы жаштарды эмгекке шыктандырууга байланышкан дагы бир милдет чогуу эмгектенүүгө үйрөтүү болуп эсептелген. Эл тарабынан коллективдүү эмгекке үйрөтүү салттары ар тараптуу колдоого алынып алар атайын салттар аркылуу бекемделип эрежеге айланган. Буга байланыштуу кыргыз элинде «Көп түкүрсө, көл болот», - деген макал кеңири тараган.

Ушул күнгө чейин ашар аталган элдик традиция сакталып келүүдө. Бул – байыркы кыргыз элиндеги коллективдүү жардам берүү салты, азыр да элибиздин айыл-кыштак турмушунда өз орду бар.

Элди эмгекке тарбиялоодогу проблемалардын дагы бирөө – жаш муундарга жумушта убакытты үнөмдөөгө үйрөтүү. Дыйкан жазгы талаа жумуштарына эртелеп эле даярдана баштаса, жай мезгилинде болсо кышка камылга көрүүнү унутпайт. Бул эреже салт жаштардын эсине төмөнкү макал аркылуу салынып турган:

кыр. *Жазгы ишке кышта даярдан.*

түр. *Lokma çiğnenmeden utulmaz.*

Элдин пикири боюнча эмгектин сулуулугу – биринчи кезекте анын сапаттуу аткарылышында:

кыр. *Аз жасасаң да, саз жаса.*

түр. *Zahirenin ambarı sabanın ucundadır.*

Элдик даанышмандыкта эмгектин эрктик башкарылышы айкын сүрөттөлүп, башкы ой башталган ишти канчалык кыйын болсо да, акырына чейин жеткирүүгө үндөйт.

кыр. *Кулча иштен, байча же.*

түр. *Irgat gibi kazan, bey gibi ye*

кыр. *Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң*

түр. *Yazın sıcakta terleyen, kışın soğukta üşümez.*

Маалым болгондой, эмгектин эң баалуу бөлүгү эмгек шаймандарын, кошумча каражаттарын колдоно билүү эсептелет. Эмгектенүү агымындагы бул маселе да элдик акылмандыкта белгиленип келген, ал бир гана өндүрүштүк-техникалык жагдайда эмес, психологиялык аспектиде да каралат:

Сая албаган ийне тандайт.

Саптай албаган учук тандайт.

Орок оро албаган орок тандайт.

Сөз эмгек шаймандарын колдонуунун деңгээли жана анын сапаты жөнүндө болуп жатат.

Эл жөнөкөй психолог гана эмес, өтө курч психолог. Мисалга алсак, кээ бир элдик макалдарда берилген мотивдик ийгилик анын аткарылыш мүнөзүнөн көз карандылыгы белгиленет: «Көңүлүн жок болсо, көп нерсе жасай албайсың»; ишмердүүлүктүн мотивинин жылышы айтылат: «Көз – коркок, кол – баатыр»; мотивдердин теңделиши көрсөтүлөт: «Мээне-тиң катуу болсо, татканың таттуу болот». «Ат көрбөгөн минип өлтүрөт», «Акыл менен кылсаң, берекет болот». Адам өзүнүн жумушчу ык-машыгууларын, көндүмдөрүн адатка айландыруу үчүн талыкпай эмгектенсе гана, ийгиликке жетишерин эл көптөгөн макал-лакаптарында мисал катары айтып келген: «Колундан келбешинен коркопун, аны үйрөнүп алганга жетиш», «Билбеген уят эмес, билгенге аракет кылбаган – уят».

Балдарды мал чарбачылыгында эмгектенүүгө кызыктырып тарбиялоодо чоңдор, өзгөчө карыялар кыргыз элинин макал-лакаптарын кеңири пайдаланып келишкен. Бул маселе малчылардын руханий турмушуна да тийиштүү. Макалдардагы жөнөкөй кыргыз малчысынын эмгеги жөнүндөгү идея, көптөгөн кылымдар бою муундун-муунга өтүп, салттуу мүнөзгө ээ болуп калган. Балдардын үй жандыгына болгон кызыгуусун арттыруу максатындагы макалдар кыргыз фольклорунда өтө кеңири кездешет: Мисалы: «Мал арасы ала», «Кой семизи койчудан», «Малдуунун жүзү жарык, малсыздыкы – чарык» ж. б.

Балдар үчүн да, бардык жаштагы адамдар үчүн да кылымдар бою иштелип чыккан эмгектенүүнүн эрежелери окуп-үйрөнүүчүлүк чоң касиетке эгедер. Мисалга, төмөндөгү эмгектенүү эрежелери азыркы күнгө чейин өз таасирин жогото элек: «Калган ишти кар басат», «Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба», «Ишиң калгыча, ашың калсын» ж.б. Балдардагы чыдамкайлык менен туруктуулуктун ык-машыгууларын өнүктүрүүчү практикалык көнүгүүлөр эмгекке тарбиялоонун сыноодон өткөн методу болуп саналат.

Тыянак. Ошентип кыргыз жана түрк макалдарында ден-соолуктун баа баркы, аны сактоо, чыңдоо тажрыйбалары ошондой эле эмгекке, турмушка даярдоонун маани-маңызы, мазмуну, ыкмалары туралуу билим жана тажрыйбалар ар тараптуу чагылдырылган. Алардын салыштырма анализи түпкү түшүнүктөрүндө олуттуу айырма жоктугун бирок, жүзөгө ашы-

руу боюнча ыкмалар жана каражаттарында айырмачылыктар арбын экендигин көрсөттү.

Адабияттар:

1. Абдубалиева Б.Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары). фил. ил. канд. ... дис. авторефераты. - Бишкек, 2010. - 22-б.
2. Абдулатов А. Паремиялогия когнитивдик-педагогикалык аспектке (теориялык анализ. фил. илим. канд. ... дисс. авторефераты. - Бишкек, 2008. - 22-б.
3. Алимбеков А. Педагогический потенциал пословиц и поговорок. / Русский язык и литература в школах Кыргызстана. - Бишкек, 2000. - №5-6. - С. 129-140.
4. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н. Волков. / Под ред. И.Т. Огородникова. - Чебоксары, 1974. - 213. - 55 с.
5. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / А.Э. Измайлов. - М.: Педагогика, 1991. - 256 с.
6. Койчуманов Ж. Элдик педагогиканын берметтери (Кыргыз макал-лакаптары педагогикалык аспектке). - Б., 1998.-131-б.
7. Кыргыз макал, лакаптары [Текст] / Түз. К.Төлөев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. - 70-б. (Кирг. пословицы, поговорки).
8. Кыргыз элинин макал жана лакаптары [Текст] / Түз. Б.Керимжанова. - Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955. - 105-б.
9. Рысбаев, С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.Рысбаев. - Бишкек, 2006. - 364-б.
10. Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü, (1989) (4. Basım) (Haz.: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Yayın Kurulu), İstanbul: Derghah Yayınları.
11. Bozkurt, Fuat, 1995, «Türk Halk Kültüründe Hoşgörü», Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirileri (10-12 Haziran 1995), Antalya.
12. Durbilmez, Bayram, 2003. Türk Halk Kültüründe Hoşgörü, 2. baskı, Bizim Gençlik yay.: Kayseri.
13. Kurt İhsan. «Atasözlerinde Aile». Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi. - Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.
14. Özkan, Bülent, Gündoğdu, A. Eda. «Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Türkçede Atasözleri ve Deyimler». Turkish Studies, 6/3 (2011): 1133-1147.
15. Taşdelen V. (2000). «Türk Atasözlerinde Eğitim». Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. 33.1. s: 135
16. Çobanoğlu Özkul 2004, Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, AKM yay.: Ankara.
17. Алимбеков А. Опыт моделирования учебной дисциплины «кыргызская этнопедагогика» в высших учебных заведениях. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. - №.1. - С. 160-163.
18. Асамидинова А.М., Алимбеков А. Словарь Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-тюрк» как этнопедагогический источник. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 2. С. 181-194.